

Diyaeddin Gül^a, Yunus Emre Avcı^b

^aSiirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi

^bSiirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi

Corresponding Author

Diyaeddin Gül,
diyaeddin56@gmail.com

Eğitim ve İktidar (Michael W. Apple) Kitabının Değerlendirilmesi

Öz

Eleştirel Pedagoji 'nin yaşayan savunucularından Michael W. Apple'ın eğitime ilişkin en önemli kitaplarından biri "Eğitim ve İktidar" adlı kitabıdır. Yazar kitabında eğitimdeki farklı iktidar biçimlerinin eğitim kurumları içerisinde nasıl iş gördüğüne değinmiştir. Yazar, eğitim sisteminin egemen grupların ellerinde; ekonomik, siyasi ve kültürel kontrol için kullanılan teknik/işletme odaklı bilgi üretimi olduğunu iddia etmektedir. Bu çalışmanın amacı; Micheal W. Apple'ın "Eğitim ve İktidar" adlı kitabı incelenerek mevcut güçlerin eğitimi kendi menfaatleri doğrultusunda nasıl kullandıklarını araştırmaktır. Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Bir değişim için gerekli olan programlarda, insanların hayatları konusundaki kararlarda daha fazla söz sahibi olması ve şirketlerde parası olanların müdahalelerinin azaltılması gerektiğini savunan yazar, işçilerin bilinçlendirilmesi gerektiğini ve bunda öğretmenlerin büyük bir rolü olduğunu söyler. Değişim için çoğunluğun aynı anda hareket etmesi gerektiğini savunur. İçinde bulunduğumuz mevcut durumda işçilerin sadece verilen rolleri yapmak ve yönergelere göre hareket etmek zorunda olduğunu söyleyen yazar; özgürlükçü projeler, inançlı adımlar ile birlikte hareket ederek bu olumsuzlukların olumluya çevrilebileceğini savunur. Altı bölümden oluşan kitaptaki fikirler birçok düşünürün görüşleriyle desteklenmektedir

Anahtar Kelimeler: Eğitim, İktidar, Ekonomi, İdeoloji, Direniş, Kriz, Müfredat

Evaluation of Michael W. Apple's book "Education and Power"

Abstract

One of the most important books on Education by Michael W. Apple, one of the living advocates of Critical Pedagogy, is "Education and Power". He lived as the child of a worker household in a very poor city in the USA. In his youth, he played an active role in the struggles for civil rights and participated in the actions. The author, who taught at schools in the run-down areas of the city, also served as the chairman of the teachers' union for a while. In his work, he talked about his own history and social position. The book also touched upon how different forms of power in education are processed within educational institutions. The author states that the education system is in the hands of dominant groups; It claims to be the production of technical/business-oriented knowledge used for economic, political and cultural control. The aim of this study; Micheal W. Apple's book "Education and Power" is to examine how the current forces use education for their own benefit. The research is examined with the document analysis technique, one of the qualitative researches. The author, who argues that in the programs necessary for a change, people should have a say in the decisions about their lives and that the intervention of those who have money in the companies should be reduced, says that the awareness of the workers should be raised and that the teachers have a great role in this. He argues that for change, the majority must act at the same time. In the current situation we are in, the author states that workers only have to perform the given roles and act according to the instructions; Libertarian projects argue that these negativities can be turned into positives by acting together with faithful steps. The book, which consists of six chapters, is supported by the views of many thinkers.

Anahtar Kelimeler: Education, Power, Economy, Ideology, Resistance, Crisis, Curriculum.

To cite: Gül, D., Avcı, Y.E. (2022) 'Eğitim ve İktidar (Michael W. Apple) Kitabının Değerlendirilmesi ', *The Current Research in Social Sciences and Humanities*, 1(1), pp. 63-75. DOI:10.5281/zenodo.7495444

Giriş

Eğitim; toplumun ekonomik, kültürel ve sosyal yönden gelişmesine etki etmesinin yanı sıra toplumun algılarının şekillendirilmesi ve bireylere toplumsallaşma imkânı sunması gibi özellikleriyle, tüm siyasi iktidarlarca önemi bilinen etkin bir araçtır. Bireyin zihni, bedeni ve duyuşsal yönlerinin ve davranışlarının istendiği şekilde, belirli amaçlar doğrultusunda yeni yetenekler, bilgiler ve davranışlar kazandırılması türünden süreçleri içeren siyasi iktidarlar, eğitimi kendi ideolojilerine göre kurgulayabilir; bireyi, hegemonyalarını yeniden üretme noktasında etkili bir aygıt olarak kullanabilirler. Bu gibi düşüncelere karşı ezilenlerin sürekli uyanık kalmaları gerektiğini, krizlerden faydalanmaları, kendilerini geliştirip yetiştirmeleri gerektiğini savunan yazar, "İşte eğitim ve İktidar'ın başladığı yer de burası, yani kriz." sözü ile krizlerden faydalanılabileceği, kendi açılarından olumlu bir hale dönüştürülebileceğini söyler. Çalışanlar, öğrenciler, öğretmenler, sendikalar ve kısaca herkesin bir birlik olarak hareket etmeleri gerektiğini ve her zaman daha iyisini, daha güzelinin olabileceğini düşünerek eleştirmekten, karşı çıkmaktan çekinilmemesi gerektiğini savunur.

Eleştirel Pedagojinin yaşayan temsilcilerinden olan Micheal W. Apple, "Demokratik Okullar, Eğitim Ve İktidar, Eleştirel Pedagoji Söyleyişleri, İdeoloji Ve Müfredat, Eğitim Toplumu Değiştirebilir Mi? Doğru Yolda Eğitmek, Eğitimde Demokrasi Mücadelesi, Politik Kültürel ve Eğitim, Bilgi, Güç ve Eğitim, Güç, Anlam ve Kimlik, Öğretmenler ve Metinler, Paulo Freire: Siyaset ve Pedagoji Devlet ve Bilgi Siyaseti, Eleştirel Okuryazarlık: Her Amerikalının İhtiyaç Duyduğu Şey, Her Şeye Sahip Olmak" gibi birçok kitabında eleştirel pedagojiyi ele almıştır.

Araştırmada nitel araştırma modellerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Kitabın bölümlerinde yer alan konular genel hatlarıyla özetlenmiş, kitap eleştirisi bölümünde kitabın yapısı ve yazarların konuya bakış açısı verilmiştir.

YÖNTEM

ARAŞTIRMANIN MODELİ

Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden doküman araştırma tekniği ile yapılmıştır. Doküman analizi; yazılı, görsel malzemenin toplanıp incelenmesi olarak tanımlanabilir. Yazılı kaynaklar kitaplar, dergiler, fermanlar, anılar, makaleler, layihalar, romanlar, öyküler, şiirler, yazıtlar vb. görsel malzemeler ise resimler, slaytlar, filimler, anıtlar, giyim kuşam, araç gereçler, pullar, flamalar vb. olabilir (Sönmez & Alacapınar, 2014) Kısacası, araştırma konusu hakkında diğer kişi ya da kurumlar tarafından yazılmış, hazırlanmış ya da yaratılmış çeşitli yazı, belge, yapım veya kalıntının toplanması ve incelenmesi doküman analizi olarak kabul edilmektedir. (Seyidoğlu, 2016)

KİTABIN BÖLÜMLERİ

1.YENİDEN ÜRETİM, MÜCADELE VE MÜFREDAT

Basında hakkında duyduğumuz 'iş çevrelerinin' gelgitleri ve eğitimdeki karmaşanın gerisinde bizim gündelik hayatlarımız ve dünyadaki milyonlarca insanın gündelik hayatları, bir takım kalıcı, kültürel, politik ve mali neticeler meydana gelecek bir buhrandan geçiyor. İnsanların sosyal cinsiyet, soy ve tür gibi problemler için her bir sahada çaba gösterdiğinde, ekonomi de olmak üzere, tüm toplumsal süreçler etkilenir ve yürütülen bu alanların her biri tekrar şekillenebilir.

İşçiler kendi emekleri üzerinde çok az bir etkiye sahiptirler. Kontrolün

merkezleşmesi bürolarda, dükkânlarda, üniversitelerde, okullarda ve fabrikalarda daha da artmaktadır. İşçinin alım gücünün gittikçe düşmesi, sınıf ve cinsiyetten ileri gelen farkların artması, sermaye çıkarlarının her şeyden öncelikli olduğunun göstergesidir. İlerici gruplar; eğitimciler ve ebeveynler, devlet, fabrikalar, yönetim kurulu odaları, okullar arasındaki yakın ilişkiye karşı çıkabilir. Siyahiler, hispanikler ve başka işçiler topluma eziyet eden ekonomik çelişkilerin bedelini ödeme durumunda olmalarını reddederler. Enflasyon ve toplumsal gerilim yeniden tırmanır. Dolayısıyla bütün bunların ortasında sürekli çelişki ve kriz tohumları büyür.

1.1. KRİZİN GÖLGESİ

“Krizin gölgesi bütün dünyaya yayılıyor.” (Castells, 1980)

Kriz denilince aklımıza sadece ekonomi gelmemelidir. Ekonomik yönden, eğitim yönünden ve sosyal yönden olmak üzere üçe ayırabiliriz. “Kapatılmış fabrikalar, boş bürolar, milyonlarca işsiz, açlık günleri, durumu kötüleşen şehirler, kalabalık hastaneler, bozuk yönetimler, şiddet patlamaları, kemer sıkma ideolojileri, yersiz söylemler, halk isyanları, yeni siyasi stratejiler, umutlar, korkular, taahhütler, tehditler, manipülasyonlar, mobilizasyon baskı, korkulu borsalar, militan sendikalar, kilitlenmiş bilgisayarlar, sınırlı polis, şaşırılmış iktisatçılar, cin fikirli politikacılar, acı çeken insanlar... Bütün bunlar bize, post endüstriyel kapitalizmin rüzgârıyla sonsuza dek gittiği söylenen görüntülerdi. Şimdi bütün bunlar, kapitalist krizin rüzgârıyla geri geldi.” (Apple, 2006). Kitle iletişim kanallarının bu görüntüleri bir kurgu olmaktan ziyade hayatımızın her yerinde olan gerçeklerden ibarettir. Bunlar sadece ekonomik değildir her biri bir diğerini etkileyen devlet ve siyasette, kültürel hayatta, üretim, tüketim, dağıtım arasındaki her ilişkiyi etkilemektedir. Yapılan araştırmalar işçilerin ücretlerindeki azalışlar, iş kazalarında ölen insan sayılarının artışı, yoksullaşma, ekonomik gelirin insandan daha çok değerli olduğunun kanıtıdır.

Okullara yönelik mevcut eleştirileri ve reform tekliflerini bütün bu üç alan içerisindeki krize yerleştirmek ve çözüm olarak okullarla beraber ekonomik ve kültürel yeniden üretmeye yönelik düşüncelerin mantıksal açıdan nasıl geliştiğine bakmak gerekir.

1.EĞİTİM ELEŞTİRİSİ

“Ekonomik ve kültürel kurumlar olarak okullar; emek süreci, kültür ve meşrutiyetteki değişimleri yansıtabilir. Kısmen bu yüzden okullar da siyasi, kültürel ve ekonomik alanlardaki kurumlara yönlendirilen ciddi eleştirilerden nasibini alacaktır. Okullara çok önem verilmektedir. Okullar ekonomik gelirin bir parçası olarak görülmekte ve ekonomik olarak avantajlı kesimlerin okuldan alacakları gelire bakılmaktadır.” Siyahi öğrencilerin liseyi bitirmesinin bile kayda değer bir fayda getirmeyeceğini ortaya koymaktadır.

1. Müfredat ve Yeniden Üretim

Müfredat ekonomik emellere hizmet etmek için gerek açık gerekse gizli bir şekilde derslere yerleştirilmiştir. Okullar, adil olmayan bir camiada ayak uydurabilen ve bunu istekli bir şekilde yapan, öğrencileri pasif varlıklara dönüştüren, açık ve gizli bilginin her türüsüne itiraz etmeksizin öğretildiği yeniden oluşum kurumlarından ibarettir. Öğrencileri daha önce hazırlanan sosyal iletilerin edilgen içselleştiricileridir. İster yasal müfredat olsun ister örtük müfredat, kuruluşun tüm öğrettiği, sınıf yaşamı

tarafından değişikliğe gerek duymaksızın ve baskın iletilerin sınıftakiler tarafından itiraz edilmesi söz konusu olmadan kabul edilir. Yalnız kenar mahallelerin bulunduğu okullarda, şehir merkezlerindeki fakirleşmiş mıntikalardaki okullarda öğretmenlik yapanlar gerçeğin bu şekilde olmadığını, bilginin öğrencilerin süzgecinden yorumlanması, en iyi olasılıkla bilginin bir kısmının kabul edilmesinin söz konusu olduğunu bilir. Okulların mali krizlerden etkilenmemesi söz konusu değildir. Bunlara çözüm olarak çevremizi canlı tutmak için sorgulayıcı olmak gibi özellikler gerekmektedir. Dolayısıyla okullar öğrencilerin sorgulayabilmelerini öğretmelidir. Onlar girdiyi alan, onları örtük müfredatlarla aktif bir şekilde çalışır ve oldukça katmanlı bir iş gücünün öznelinin(çıktılarının) oluşturduğu yerler olarak görür.

2. Bir İlk Yaklaşım Olarak İdeoloji ve Müfredat

Eğitim ile ilgili analizlerde iki meseleye odaklanmak gerekir. İlk olarak okullarda aslında neyin öğretildiği ve bunun ideolojik sonuçlarının ne olabileceğini göstermeye çalışarak müfredat ve genel olarak eğitime ilişkin liberal kuramdır.

Bir diğeri olarak okulların ne yapması gerektiği konusunda sol yönelimli araştırmalar içerisinde bir tartışma yürütmektir. İktidar önemli kadroları ve değerlerini gizli den gizli öğreten örtük müfredatın yöntemleri ve günlük aktiviteleri vardır. Ayrıca bunlar planlanan ve çeşitli materyallerde ve metinlerle desteklenmektedir. Okullar ayrıca öyle teşkilatlanmış ki pazarları genişletmek, üretimi, çabayı, insanları kontrol altında almayı, sanayinin gereksinim duyduğu esas ve uygulamalı araştırmalarla ilgilenmek ve insanlar içerisinde yaygın “doğal olmayan” gereksinimler oluşturmak için gereğinden fazla şeyin yanında, bilişim/ticaret odaklı bilgilerin üretiminde de destek olur. Bu gizli müfredatla iktidar ekonomik düzenlemelerin insan üzerindeki rolünü oynuyor ve bunu yaparken insanların, bunun onlardan kaynaklı bir durum olarak algılanmalarını sağlayacak şekilde düzenliyor.

3. Emek ve Kültürde Çatışma ve Çelişki

İşçiler sürekli olarak nakit ilişkisi, otorite, uzman planlaması, üretkenlik ve dakiklik ve normlarla yönlendirilirler, elde ettikleri ürünlerle değerlendirilirler. İşçiler, bu baskıdan emek sürecinde örgütlenerek, çelişki eylemlerde bulunarak, bakarak ve direnerek kurtulabilirler.

Okul müfredatının ve normal hayat arasındaki çelişkilerden dolayı bazı işçi sınıfı öğrencileri okul dünyasını sık sık ve açıkça reddeder, vakitlerinin çoğunu nasıl haytalık yapıp kendilerine okul ortamında bir derece iktidar sağlayan kültürel biçimleri yaratmaya ayırmaya çalışır.

4. Eğitim ve Devlet

Ülkede yaşayan işçilerin altında birinin devlet egemenliğinde çalıştığına bakarsak devletin işçi sınıfı üzerinde büyük bir söze sahip olduğu, gerektiğinde gücünü göstermek için müdahale edebileceği aklımıza gelmektedir. Devlet, ekonomiyi ellerinde tutan azınlık (bu grubun çıkarlarını düşünerek) ve çoğunluğu oluşturan işçi sınıfı arasında bir aracı rolü oynamaktadır. Eğitimdeki eşitsizlikler ve eğitimdeki başarısızlıklar bir nevi devletin işine gelmektedir. Okulda müfredata uyan, başarılı olanların üst düzey ekonomik varlıklı öğrencilerin fabrikaların yöneticileri olmaları, müfredata karşı çıkan hayta kısmın ise fabrikalarda işçi olarak çalışmaları gerekir. Bu durumu ilerde kendi hataları olarak görmeleri içinse, devlet eğitime gizli müfredatlarla müdahale etmektedir.

5. İdeoloji ve Müfredat Biçimi

İdeolojik devletlerde, siyasi güçler varlıklarını idame etmek amacıyla kendi ideolojilerini topluma benimsetmek için bazı aygıtlardan yararlanmaktadırlar. Althusser, bu aygıtları iki esas başlıkta ele almaktadır. Devletin baskı aygıtları ve devletin ideolojik aygıtları olarak sınıflandırılan bu araçlar arasında ikincisi içinde yer alan eğitim kurumlarının veya daha sade şekliyle okulların, ideolojik devletlerin toplumsallaşma aygıtı olarak nasıl kullanıldığına yönelik bazı ülke misalleri üzerinden kavramsal bir çözümleme yapılmıştır. Hitler Dönemi Almanya, Stalin Dönemi Sovyet Rusya, Mussolini Dönemi İtalya, Mao Dönemi Çin, Humeyni ve sonrası Dönem İran ve Kemalist Dönem Türkiye üzerinden yapılan araştırmalar sonrasında, ideolojik eksenin aşırı sol ve aşırı sağ uçlarda bulunan bu devletlerde okulların değerli bir toplumsallaşma aygıtı olarak kullanıldığı neticesine varılmıştır. Enteresan bir şekilde liberal nitelikler barındıran ve ideolojik eksenin yer aldığı kabul edilen kapitalist devletler bakımından da benzer bir rota izlendiği bu incelemelerin sonuçları içindedir. (Candan & Işık,2019)

Öğrencilerin bireysel becerilerinde bile daha önce belirledikleri ve kendi ideolojilerine hizmet edebilecek materyaller kullanılmaktadır. En önemli pedagojik, müfredata dair ve değerlendirmeye yönelik faaliyetler öyle düzenleniyor ki öğrenciler sadece öğretmenle birebir etkileşime giriyor, arkadaşlarıyla değil. Medya da bu ideolojiye hizmet etmektedir. Reklamlar, kendimizi kamudan çok piyasa, vatandaştan çok tüketici gibi algılayıp öyle davranmamızda ve alışmamızda önemli rol oynamaktadır. Kafa emeğinin kol emeğinden, düşüncenin icra etmeden ayrılması, işçinin yeteneksizleştirilmesi ve işgücünün kontrol edilmesi mantığının yerleşmesi de vardır. Okullarda ki gündelik hayata dönerek, eşit olmayan toplumumuzun 'ihtiyaçlarını' okulların nasıl yeniden üretip bir yandan da bunlarla çeliştiğini anlamaya dair soru çemberini tamamlayabiliriz (Apple, 2012).

TEKNİK /İŞLETME ODAKLI BİLGİNİN DOLAŞIMI

Teknik/işletme odaklı bilginin ekonomi, devlet ve okul içerisinde bulunması özelliğinden dolayı bu bilginin bir dolaşım olduğu düşünülebilir. Teknik/işletme odaklı bilgi uzun vadede eğitim örgütlenmesi içinde ve bunun aracılığı ile üretilir.

TEKNİK BİLGİ, SAPMA VE DEVLET

İktidardakilerin sadece bunlardan faydalanabilmesi için patent yasaları, kiralama pratikleri, kişilerin yeteneklerinin belgelendiği sertifika programları sayesinde istedikleri gibi ellerinde bulundurarak ekonomiye yön verebilmektedirler.

KÜLTÜRÜN METALAŞMASI

1.Okullar Ne Yapar Ne Yapmaz?

Okullarda herkesin bildiği müfredat dışında gizli bir müfredat vardır. Gizli müfredat sınıftaki toplumsal ilişkileri ve eğitimcilerin okullardaki faaliyetlerini düzenler, değerlendirir ve anlamlandırır. Bu kategoriler temelde tarafsız olarak algılanır. Okullardaki yönetimin liyakate dayalı olmayışı, okul başarısının kişinin kökeni arasındaki doğru orantılı olması bunun kanıtıdır. Okulların, toplum içerisindeki kurumlar olarak neyi gerçekleştirdiği konusunda ampirik gerekçeleri bulunur. İşgücünün seçilip sertifikalandırılmasında katkıda bulunur. İktidara sahip ekiplerin kültür ve bilgisinin şekil ve muhtevasını alıp koruyarak ve ulaştırılması gereken yasal bilgi

olarak tanımlayarak gerekli imtiyazları sağlar. Yeni bilgilerin, yeni türler ve toplumsal tabakaların meşrulaşmasına yardımcı bulunur. Kısacası; okullar insanı seçip yerleştirir, bilgiyi yasallaştırır ve dağıtımını üstlenir, ayrıca bunu hem kültürü hem de ekonomiyi kontrollerine alarak yaparlar.

2.Okul Bilgisi: Dağıtım mı? Üretim mi?

Genellikle beşeri sermaye kuramı okulların endüstriyel büyüme ve hareketlilik için önemli faktörler olduğunu savunur. Böylece okullar halk içerisinde teknik ve işletme odaklı bilginin yayılmasını zenginleştirir. Okullar büyük bireysel hareketlilik değerlerini sağlar ve gelişen ekonominin gerek duyduğu kalifiyeli insanların her zaman bulunabileceğini garanti eder. Okullar geniş çaplı sınıf hareketliliğinden ziyade bireyin hiyerarşik iş bölümü içerisinde gerekli yere yerleştirilmesini sağlar. Yeni teknolojik ürünler işçilerin sadece makinelerde başlatma, bitirme gibi roller vererek onlara olan ihtiyacın azaltılmasına, sadece sistemin bir parçasında rol oynamalarına sebep olur. Devlet sermaye birikimi sürdürerek, hizmetler sağlayarak, eski piyasayı muhafaza ederken bir yandan da yeni piyasalar yaratarak, artık nüfusun büyük bir bölümünü kamuda istihdam ederek, ekonominin tam da merkezine yerleştiği açıkça görülmektedir. Devlet temel araştırma ve geliştirmenin ilk maliyetini üstlenir, gerekli zemini hazırlar ve ne zaman kazanç sağlayacağını anlarsa, ortaya çıkan meyveleri yandaşları olan özel şirketlere aktarır. Teknik/işletme odaklı bilgiye yapılan vurgu okulun iki şeyi gerçekleştirmesini mümkün kılar. Okul bu hem önemli sınıfın, yani küçük burjuvazi, gözünde meşrutiyetini artırır hem de bu sınıfın kendisini yeniden üretebilmesi için eğitim aygıtını kullanmasını sağlar. Orta düzey idareciler, yarı bağımsız çalışanlar, teknisyenler, mühendisler, muhasebeciler, hükümet çalışanları okula hem olumlu bakabilir hem de sahip oldukları niteliklerden dolayı konumlarının devlete, sanayide istihdam edilmeleri için gereken imtiyazların yeniden üretimi için okulu kullanabilirler.

Çözüm olarak işçilere teknolojik eğitim sağlanması, yönetimin işbirliğine dayalı demokratik planlama, değerler ile ekonomik ve teknik yetkinliğe dair ihtiyacı bir araya getiren büroların oluşturulması, bu teknik ve idari becerilerin dükkânlarda, fabrikalardaki kadın ve erkeklere daha eşit dağıtılması çok önemlidir. İşçilere eğitimlerin bir an evvel başlatılması gerekmektedir.

Üniversite düzeyinin altında kalan okullarda, demokratik yönetim modelleri denenmesi, mevcut üretime dayalı düzen ile esneklik – üstünlük arasında yaşanacak çelişkiler daha az otoriter ve bürokratik yöntem modelleri kurmaya olanak sağlayacaktır. Eğitimdeki hatalardan öğretmenleri sorumlu tutmaktansa ebeveynlerle, işçi erkekler ve kadınlar arasında bağ kurulmalıdır.

3.Okul Bilgisi Sermaye Birikimi

Okul kültürel sermaye birikiminde temel bir rol oynar. Kültürel sermayeye sahip kişiler güç olarak bir adım önde olurlar. Kültürel olarak zengin olan öğrenciler toplum içerisinde “uygun” konumlara, sınıfsal kategorilerde ayırmada bir nesne olarak kullanılır. Kültürel birikimi olmayanlar tasvir gereği sapmadadırlar. Okullar yalnızca örtülü içeriklerin dağıtımını ve bireylerin de kendilerini layık gördükleri yerlere ulaşma işlevi görmezler. Toplumdaki meta üretiminin de unsurlarıdır. Gorz’a göre, “üretim araçlarının” unutulmamalıdır ki, işçileri “bağımsız bir üretici güç olarak emek gücü” olarak işçilerin hizmetine sunan sadece fabrikalar ve makineler değil, makine ve tesislerde kullanılan teknoloji ve bilimdir. Okullar, şirketler için gereken

bilgi birikimli elemanları yetiştirir ve o bölümlere olan alımları artırır. Yani şirketlerde teknik bilginin denetimi, biçimlerin sınırlarını, kapitalist toplumlarda ve okullarda meşru olarak kabul gören bilgi ve insanları belirler.

4.Devletin Rolü

Devlet, varlığını ve dayandığı meşruiyet ilkelerini toplumsal alanda sürdürmek için ideoloji ve eğitim gibi araçları kullanır. Siyasal iktidar, ideoloji aracılığıyla ilkelerini topluma empoze eder. Eğitim aynı zamanda bu siyasi iktidar dayatmasının kurumsal temelini de sağlar. İdeolojiyi toplumu düzenleme aracı olarak kullanan ideolojik devlet geleneğinde siyasal iktidar, eğitim alanında bireye kendi ideolojik örtüsünü giyme fırsatı bulmaktadır. Siyasal gücün özü olan toplumsal birlik, bütünlük ve uyum işlevi, ideoloji ve eğitim sistemleri aracılığıyla sağlanır; çünkü birlik, bütünlük ve uyum, siyasal gücün bütüncül bir enerji alanı yaratarak bütün bir evreni düzenlemesini sağlar. Dolayısıyla bu ilkelerin topluma empoze edilmesi ister bir ideoloji, ister bir eğitim sistemi olsun, bir araca indirgenmiştir. Bu durumda siyasi güç düşünce ilkelerine mutlaklık ve kutsallık katarak eğitim alanında topluma aktarımını sağlamaktadır. Eğitim alanında birey/öğrenci, kendi öznelliğine (varoluşuna/egosuna) nesnellik vermeye koşullandırılır, ideolojiler/doktrinler, siyasal iktidarın bilgi ve gerçeklerini mutlak doğru olarak dayatmaya, siyasal iktidar/öğretmenler ise örgütlenmeye koşullandırılır (Çetin, 2001).

Devlet ideolojisini okullarda yapılan eğitimdeki açık ve gizli müfredatla insanlara dayatmaktadır. Müfredatın birinci unsuru içerikle ilgili unsurdur. İncelenecek ikinci unsur biçim ve resmi kültürün nasıl bir araya konulduğudur. Materyallerde ideolojik bir kodlama vardır. Bu kodlama, toplumdaki sermaye birikiminin sürmesi için gerekli metalaşma mantığına tabi olan hizmetler ve önceden belirlenen malların pasif, bireysel tüketimine benzer deneyimleri düzenlenmektedir.

5.Karşılıklılık Kuramı Neyi Açıklıyor?

Eğitimde yapılan sınıflandırmalarda öğrencilerin başarılı olmadığında bu tür hataların bireysel ve kendilerinden kaynaklandığını bilerek ve “Bu benim hatam, keşke daha çok çalışsaydım.” diyerek içselleştirmeleri sağlanmaktadır.

6.Eyleme Girişecek Hareket Alanı Bulmak

Yazara göre ekonomik alandaki sömürülere karşı Cornoy ve Shearer’ın öne sürdüğü gibi, teknik bilginin üretildiği mühendislik fakülteleri odak noktalarından birisi olmalı ve “Demokratik Mühendislik” merkezleri oluşturulmalıdır. Şirketlerin işçilere verilecek yeni sorumlulukların üstesinden gelebilmeleri için okullarda işçilere teknoloji eğitimi verilmelidir. Bunun sonucunda da işçilerin işyerlerinde birbirleriyle daha uyumlu çalışma ortamında bulunmaları sağlanır. Sorumluluklar kadın ve erkeklere daha eşit bir şekilde dağıtılabilir ve işlerinde esneklik sağlanabilir. Siyasi eğilimli eğitimciler işçilere eğitim vererek işçilerin hakları savunulabilir.

GİZLİ MÜFREDATIN DİĞER TARAFI

Yaşayan Haliyle Kültür -1

1.Giriş

Mevcut okul sisteminde müfredat işçi sınıfı çocuklarına dakiklik, derli topluluk, otoriteye saygı ve alışkanlık oluşumunun çeşitli unsurlarının öğretildiği daha üst sınıflardan gelen öğrencilere entelektüel açık fikirlilik, sorun çözme, esneklik gibi şartlar

sunularak onların vasıfsız veya yarı vasıflı işçiler değil de idareci ve profesyoneller olarak görev yapmasına olanak tanır.

İşçilere meta gözü ile bakan yöneticiler, işçilerin itaatkâr olmalarını, otoriteye saygı duymalarını ve yüksek performansla çalışmalarını sağlamak amacıyla yapacağı bürokratik ve hiyerarşik izleme ve denetimlere yüksek bedeller ödemek yerine işçilerin taleplerini karşılayarak sağlayabilirler. Buna karşı talepleri yerine getirilmeyen işçiler bu mantık altındaki yöneticilerle çalışmamalıdır. Yöneticiler düşüncelerindeki patron mantığını alıp atmaları makinelerdeki karmaşıklığa paralel olarak işçinin eğitim olarak yükselmesine olanak sağlamalıdır. Karşı çıkma konusunda işçi kadınlar erkek işçilere oranla daha dirayetlidirler ve istediklerini yaptırabilmektedirler.

1.Gizli Müfredat ve İşyeri Normları

Okullar, adaletli bir şekilde yönetilmeyen, işçilerin kendilerine söylenenleri yaptıkları, haksızlığa sessiz bir şekilde boyun eğdikleri “iş piyasasının ” doğru bir yansıtıldığı yerler olarak tanımlanır. Çok yalın bir şekilde ifade edecek olursak yönetim planlar, işçilerse sadece uygular. Dolayısıyla işyerlerindeki temel düzenleyici ilke: “İşçinin şapkasının altından yöneticilerin beyinlerini çekip almak.” olmalıdır. Çözüm açıktan, örgütlü bir mücadele ve direniştir.

2.İşyerinde Kadınlar

Yapılan araştırmalar sonucunda kadınların, yönetimin isteklerine ve fabrikalarda sunulan normlara direnmekte gayet etkili oldukları sonucuna varılmıştır. İşçi kadınlar işyerlerinde daha iyi bir şekilde örgütlenmektedirler. İstemediklerinde işi yavaşlatır, yemek aralarını uzatır ve başka işlerle uğraşırlar.

3.Eğitsel Eylem

Okul iktidarın bir aynası ise yapılacak eylemlerin de bir sonuç getiremeyeceği anlaşılabilir. Eylemler yapılmazsa okullarda çalışan binlerce eğitimciyi göz ardı etmiş, yok saymış olmaktan başka bir şey olmaz. Geçmişe bakılacak olursa işverenin kronometre hesabı yaparak işçi çalıştırdığı, sadece ürüne göre değerlendirdiği bir zamanda sendikalaşmalar sayesinde işçilerin haklarında olan iyileştirmeler direnişin ne kadar önemli olduğunun göstergesidir.

SINIFTA, KÜLTÜRDE VE DEVLETTE DİRENİŞ VE ÇELİŞKİLER YAŞAYAN HALİYLE KÜLTÜR -2

1.İdeoloji ve Yaşayan Kültür

Belli bir üretim tarzının var olması için ideolojik koşulların gerekli olduğuna şüphe yok ama bu, herhangi somut bir toplumda ideolojik ana ait olan her şeyi kapsamamaktadır. Sermayenin görece kayıtsız olduğu, değiştirmekte güçlük çektiği ve kitlesel olarak mevcut pek çok kültürel unsur var.

2. Belirlenimler ve Çelişkiler

Eğitim ve eşitsizliğe dair son dönemde literatüre aşına herhangi birisi, aynı zamanda okulların adaletsiz bir toplumun ekonomik ve politik yeniden üretiminde nasıl da özneler olarak vazife gördüğünü belirler. İşçi sınıfı öğrenciler, sistemi idare etmeye yatkın hale gelirler. Bu öğrenciler sigara içebileceği, sınıftan çıkabilecekleri, rutinin içerisine mizah katabilecekleri, sınıf içerisindeki hayatın gidişatının biçimsel olmayan olarak kontrol edebilecekleri ve günü böylece geçirebilecekleri şekilde uyum

sağlarlar. İşte bu müfredatı net bir şekilde reddeder. Matematik, fen, tarih, meslek bilgisi anlatan öğretmenler mümkün olduğunca göz ardı edilir. Öğrencinin asıl görevi, zil çalınca kadar dayanmaktır.

3. Sınıf, Kültür Genişletilmiş Emek

“Learning to labor”, İngiltere’de bir sanayi bölgesinde tamamı erkeklerden oluşan, her yetenekteki ve toplumun her sınıfından gelebilen öğrencilerin 11 yaşından başlayarak okutulduğu bir okulda okuyan, işçi sınıfı ailelerine mensup erkek çocuklarına dair etnografik bir çalışmadır. İşçi sınıf öğrencilerine “keratalar” diye hitap edilir. Kerataların zamanlarını okulda nasıl harcadıkları üzerinde bir miktar kontrol sahibi olmak, biraz boş zaman ve mekân elde edebilmek ve “dalga geçmek” gibi istekleri sistemin istenilen şekilde sürdürülmesini kolaylaştırıyorlar. Dahası okul ne kadar “ilerici” olmaya çalışırsa çalışsın, okuldan gelen entelektüel ve sosyal mesajını reddediyorlar.

Kerataların tam karşısı başka bir grup var; “kulak kesilenler” deniliyor çünkü bunlar sadece oturup dinliyorlar. Bu öğrenciler, edindikleri teknik bilgi, diplomaların ve beraberinde getirdikleri niteliklerin eğitim kurumlarına kazandırılmasının önemi konusunda hemfikirdirler. Kulak kesilenlerin kıyafetleri, saç kesimi, okul müfredatına ve değerlerine uyması, eğitim malzemeleriyle daha kolay ilişkiye geçebilmeleri; bütün bunlar kerataların reddetmesi gereken bir dünyaya dâhil olmanın vasıflarıdır. Okul müfredatına göre iş; sosyal hareketlilik, kişisel haz seçim yapma açısından fırsatlar sunarken bunların hiçbiri keratalara göre değildir. İşçi sınıf kızlarında ise görevi annelerine yardım etmektir, onlar halaları ve teyzelerinden öğrenirler ve son olarak evlenip çocuklarının anneleri olma gibi bir rolleri vardır. Üst sınıf kızları ise hobileri olan, eğlenmeyi seven, dans eden ve ileride iyi bir meslek sahibi olma gibi fırsatları vardır.

4. Sınıf Kültür ve İşçi Sınıfının Sosyal Hareketliliği

Keratalar ve kulak kesilenler arasında bir role sahip olan “işçi sınıfı” öğrencileri vardır ki bunlar okulda öğretmene itaat eden, her söyleneni olduğu gibi kabul eden ve uygulayan kısımdır. Bunlar ileride meslek sahibi olurlar fakat hiçbir zaman üst bir makamda bulunamazlar, bir fabrikada mühendis olurlar fakat bir patron olamazlar. Bir yandan devlet, “kerataların” kendilerini suçlu hissetmelerine, başarılı olmamalarının bireysel nedenlerden kaynaklandığını ve onların suçu olduğunu hissetmelerini sağlamaktadır.

YENİDEN ÜRETİM VE REFORM

Sanayiciler ve kamu bürokratları, okulları daha verimli kılmak ekonominin ideolojik ve iş gücü gerekliliklerini karşılayacak hale getirmek isterler. Ekonomik krizin meydana getirdiği vergi sorunları yine bu aynı kişileri eğitimi daha verimli kılma çabalarına oldukça fazla katkıda bulunuyor. Okul zamanı politikaları ve kaynaklarına dair talepleri listelemek sonsuza dek sürebilir. Hükümet kupon sistemin getirerek velilerin çocuklarını istedikleri devlet veya özel okullara yönlendirmelerini sağlar bu da velilerin gözünde daha fazla hak sahibi olma izlenimini verir. Böylece ekonominin kar ve istihdam yaratmaya devam etmesi için tüketici bireysel olarak daha fazla mal almaya teşvik edilmektedir. Okullar arasında rekabet olmasını sağlar. Devlet kendi meşrutiyetini sürdürmek için, kapitalist toplumsal ilişkileri ve bireysel anlayışlı piyasayı aynı anda genişletmeye devam edecek bir şekilde tepki vermelidir.

Kupon sistemleri ve vergi kredileri tam da buraya oturmaktadır.

1.Devletteki Krizi İhraç Etmek

Devlet bireylere verdiği kupon sistemi ile ailelerin çocukların eğitiminde söz sahibi oldukları hissiyatı vermek, onların çocuklarını istedikleri özel okullara gönderebileceği imkânı sunmak gibi bir niyetleri olduğunu gösterse de asıl amacı sermaye sahibi olan iktidar yanlısı özel okullara para kazandırmaktır. Herhangi bir kriz, bir doğal afette devlet babacan yüzünü göstererek sigortaların mağdur olan ailelere yardım etmelerini sağlar. Böylece halkın gözünde devlet, büyük, yüce ve halkını düşünen bir yapı imajı yaratır; gerçekte halktan aldığı vergilerle bunu yapar ve yine kendi yanlıları olan şirketlere para aktarımı yapar.

2.Sonuçlar

Vergi kredileri ve kupon sistemleri gibi reformların çelişkili olduğu, reformlarda kullanımları esnasında “halk sınıfı” tarafından dönüştürülebileceği için, ilginç ve işlenebilecek pedagojik ve müfredat modellerinin ortaya konmasına yardımcı olabilecek alternatif kurumların geliştirilmesini sağlanabilir. Bunun hafife alınmaması gerekir. Böyle bir kurumun planlanması, kurulması ve yönetilmesinin insanların daha demokratik yönetilen kurumlar için gerekli ekonomik, siyasi ve örgütsel beceri ve normları öğrenmeleri açısından önemli olabileceğini savunur.

Yerel düzeyde başlayan ve daha az sömürüye dayanan kurumsal düzenlemeler için çabalayan çeşitli ilerici gruplarla bağlantılı örgütlü ve pedagojik eylemin, ciddi bir eylem için bir ön koşul olduğuna dikkat çeker. Yazar daha adil ekonomik ve kültürel kurumlar yaratma mücadelesini çeşitli cephelerde süren bir mevzi savaşı olarak görür. Bu cephelerden biri hiç şüphesiz eğitimidir. Eğer devlet –yaşadığımız ekonomik kriz ve devletin kendi meşrutiyet krizi, devlet içerisindeki güçler, keratalar, kızlar ve çocukları bekleyenler nedeniyle demokratik sosyalist müdahaleler için ihtimaller sunuyorsa o zaman bunlar benimsenmelidir.

EĞİTİM ÇALIŞMASI VE SİYASİ ÇALIŞMA

Başarı Mümkün Mü?

Mevcut eğitim analizlerinde egemen aşırı belirlenimci teorilere karşı çıkıp bunları zorlamazsak bu alanların görece özerk doğası, aralarında ve kendi içlerindeki çelişkiler ve karmaşık şekillerde iç içe geçişlerini gözden kaçırmış oluruz. Okullar ve üniversitelerde müfredatla ilgili olarak teknik bilginin demokratikleştirilmesi, öğrenciler ve öğretmenlerin yaşadığı kültürden faydalanmak ve bu kültürü politiklaştırmak sayılabilir. Ne var ki değişiklikler, mantıksal ve siyasi açıdan pratiği gerektirir. Sosyoekonomik ve kültürel gerçeklikleri ancak pratiği ciddiye alırsak değiştirebiliriz.

DEĞERLENDİRME

Eğitim ve güç, kültürel yöntemler, içerik kuramları ve araştırması, sorgulayıcı öğretim ve hakkaniyetli okulların gelişimi konularında usta bir teorisyen olan Micheal W. Apple, kitabında güç biçimlerinin okullar içerisinde ve bu okullar üzerinde nasıl bir işlev gördüğünü çözümlemektedir. Yazar, asıl görevimizin; gerçek müesseseler, okullar, faaliyetler ve birlikler içinde ortamlar oluşturmakla ilgilenenlerin sözcüleri olarak hareket etmek olduğunu söyler. “Eğitim toplumu değiştirebilir mi? Okullar yeni bir sosyal düzeni kurmaya kalkışabilecek mi? Eleştirel pedagoji neden özgürlükçü bir

girişimdir? Başarı mümkün mü?" sorularına kitabında cevap arayan Micheal W. Apple 'nin eleştirel pedagoji ile ilgili düşüncelerini öğrenmek, analiz etmek ve günümüzdeki eğitim sistemine olabilecek katkılarını araştırmaktır.

Eleştirel pedagoji; devlet, ideoloji ve eğitim ilişkilerini incelemektedir. Okullar, güç ilişkilerinin tekrar üretildiği mekânlar olduğu kadar aynı zamanda direnişin çeşitli kimlikler üzerinde tezahür ettiği alanlardır. Mağduriyet yaşayan insanların çıkarlarını sağlamak için ayrımcılık ve ayrıcalığa karşı demokratik bir dil kullanmak eğitim sayesinde gerçekleşebilir. Ancak eleştirel pedagoglar, eğitim kurumlarının eşitliğin tamamen egemen olduğu mekânlar olarak görülmezler. Örneğin, Apple'a göre okullar; "Eşitsiz bir topluma uyum sağlayabilen ve buna hevesli olan öğrencileri pasif varlıklara dönüştüren, açık ve örtülü bilginin karşı konulmaz bir şekilde öğretildiği yeniden üretim kurumlarından ibaret değildir" (Apple, 2006:56). Apple'a göre okullar basit bir çoğaltmadan daha karmaşık olarak düşünülmelidir. Okulların, gerilim içeren farklı ideolojik gereksinimleri vardır. Okullar, çözülmesi zor çatışmalarla karşı karşıyadır. Bu nedenle okul bir savaş alanı olarak gereklidir (Apple, 2006). Okul fikirleri, bilgileri ve değerleri yayar; pazarları genişletir; üretimi, işçiliği ve personeli kontrol eder; endüstrinin ihtiyaç duyduğu temel ve uygulamalı araştırmaları yürütür; nüfus arasında geniş bir yapay talep yaratarak teknik/iş odaklı bilgi üretilmesine yardımcı olur (Apple,2006:64).

Bu nedenle, Apple'a göre okullarda verilen bilgi türü ile toplumda oluşan özel ihtiyaçlar arasında doğrudan bir bağlantı vardır: "Okulda en meşru görülen bilgi türleri ve öğrenci gruplarını sınıflandırmak için karmaşık bir filtre görevi üstlenen bilgi türleri, sosyal formasyon biçimimizin özel ihtiyaçlarıyla bağlantılıydı. Okullar belli tür bilgiyi ürettikleri gibi aynı zamanda öğrencileri sınıflandıran sapma kategorilerini de yeniden yaratmış oluyordu. Sapmanın yaratılması ve kültürel sermayenin üretimi, ayrılmaz biçimde birbiriyle bağlantılıydı" (Apple, 2006:65). Bu bağlamda Apple, eğitimi hem bir kuruluş hem de yeniden kuruluş olarak görmektedir. Bu kuruluş ve yeniden kuruluş oluşumunda okullarda düşünceler ve bilgiler problemsiz bir şekilde aktarılan ve kullanılan unsurlar değildir; bunlara karşı her zaman bir mücadele ve çatışma vardır. Örneğin, "...işçi sınıfı kökenli öğrencilerin bazıları sıkça ve açık bir şekilde okul dünyasını reddeder. Bu direniş, çelişkilerle dolu olacaktır ve kısmen, yoğun toplumsal ve ideolojik bunalım dönemlerinde devletin müdahale çabalarına yol açacaktır" (Apple, 2006:69). Ancak bu müdahalelere rağmen işçi ailelerinde gelen öğrenciler, eğitim kurumlarının kurallarını önemsememek, derslerine gerekli önemi vermemek, tembellik etmek, ders araç gereçlerini okula getirmemek, okulun gizli yerlerinde zararlı madde kullanmak gibi çok türlü biçimlerde oluşturdukları gayri resmi davranışlarla sisteme içgüdüsel bir tavırla da olsa karşı savaşmaya devam edecektir. Bu nedenle, eleştirel pedagojlara göre okullar, farklı normlar, değerler ve eğilimler getirerek, yönetici sınıfların kültürünü yeniden öğretmek, yönetici grupların hegemonyasının ideolojisini teşvik eder (Apple, 2006:85). Dolayısıyla toplumun üretim mekanizması olan okulların yerine getirdiği iki işlevi vardır: Birincisi, okul dışında toplumun ekonomik alanları için konuların üretilmesine yardımcı olur; ikincisi bu ekonomik alanın dolaylı/doğrudan ihtiyaç duyduğu kültürel biçimleri üretir. Bu üretim boyunca okullar bilgiyi bir sermaye şekli olarak tekrar üretir ve kültürel sermaye toplamında asıl rol oynar(Apple: 2006:88). Bu rollerle okullar, kabullendirme görevini yerine getirir. Yine Apple'ın sözleriyle anlatacak olursak;

"Bir taraftan okul, hiyerarşik işgücü piyasası için özneler ve teknik/işletme odaklı bilgi kültürel sermayesi üreterek birikime yardımcı oluyor. Diğer taraftan

da eğitim kurumlarımız eşitlik, sınıf hareketliliği ideolojilerini meşrulaştırmak ve kendilerinin olabildiği kadar çok sınıf ve farklı sınıfsal kesimler tarafından olumlu görünmesini sağlamak durumunda" (Apple, 2006:101) kalmaktadırlar.

Özetle Apple, yeni kuramların haklı olarak tekrarladığı eğitim kurumlarının kapital birikimi (sıralı bir şekilde organize edilmiş bir öğrenci kitlesini eler, seçer ve kabul eder) ve meşrutiyet koşullarını oluşturmakta önemli görevleri sahiplenmesi gibi hususların yanında eğitim kurumlarında zıtlıkların direniş meydana getirme potansiyellerinin olduğunu ortaya koyar.

Yazar olayı sadece sağ ve sol meselesi veya sağa karşı bir tepki olarak ele almaktadır. Sürekli bir olumsuzluk yerine savunduğu fikirleri çözüme ulaştırarak pratikte ne yapılabileceği hakkında okura daha detaylı bilgiler verilebilir. Sadece içinde bulunduğu ülkeyi göz önüne almaktansa diğer ülkelerin eğitim, ekonomi, sosyal ve kültürel araştırmasını yaparak daha kapsamlı bir değerlendirme yapılabilir. Kitapta eğitim, okullar, iktidar, ekonomi gibi birçok konuya değindiğinden genel olarak hep problemler dile getirilmiş fakat detaylı bir çözüm sunulmamıştır. Eleştirel pedagoji; toplumun eğitim, ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarında var olmalıdır. Eleştirmek mevcut durumun daha iyiye gitmesi için uğraşmak demektir. Bireyin kendi düşüncelerini dile getirebilmesi, mevcut durumu eleştirebilmesi, müdahale edebilmesi, her zaman daha iyi olabileceğini düşünmesi gelişimin önemli adımlarında bazılarıdır.

Kaynakça

- Apple, M. W. (2006). ,Krizin gölgesi. M. W. Apple içinde, *Eğitim ve İktidar* (s. 43-44). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Bekalp, B. (2019). Frankfurt Okulu'nun Temel Eleştiri ve Amaçları. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1.
- Castells, M. (1980). *The Economic Crisis and American and American Society*. American: Princeton University Press.
- Çatalbaş, S. G. (2021). *İktidarın Meşrulaştırılmasında Eğitim Politikaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Çetin, H. (2001). Devlet, İdeoloji ve Eğitim. C.Ü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1.
- inal, k. (ocak-şubat 2009). Eleştirel Pedagoji Üzerine. *Eleştirel Pedagoji Politik Eğitim Dergisi*, 4-5.
- Seyidoğlu, H. (2016). *Bilimsel araştırma ve yazma el kitabı*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sönmez, v., & G.Alacapınar, F. (2014). Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri. F. G. Veysel SÖNMEZ içinde, *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri* (s. 95). Ankara: Anı yayıncılık.
- Willis, P. (1978). İşçi Sınıfından Çocuklar Nasıl İşçi Sınıfından İş Alır? P. Willis içinde, *Çalışmayı Öğrenmek* (s. 215). Londra: 9781351218788.